

СОЦІОЛОГІЯ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ НЕВИЗНАЧЕНОСТЕЙ

УДК 316.74:37

СУЧАСНА ВИЩА ОСВІТА ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Бакіров Виль Савбанович – член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, професор, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Статтю присвячено проблемам соціологічного осмислення вищої освіти у зв'язку із її радикальними трансформаціями під впливом становлення "суспільства знань" і викликів глобалізації. Показано необхідність спеціального соціологічного вивчення інституційної трансформації вищої освіти, нових парадигм навчання; функціонування університетів у мультикультуральних умовах; реалізації університетської автономії, академічних прав і свобод; соціальної відповідальності вищої школи, її взаємодії з політичними інститутами.

Ключові слова: вища освіта, "суспільство знань", соціологія освіти, університети

Статья посвящена проблемам социологического осмысления высшего образования в связи с его радикальными трансформациями под влиянием становления "общества знаний" и вызовов глобализации. Показана необходимость специального социологического изучения институциональной трансформации высшего образования, новых парадигм обучения, функционирования университетов в мультикультуральных условиях, реализации университетской автономии и академических прав и свобод, социальной ответственности высшей школы, ее взаимодействия с политическими институтами.

Ключевые слова: высшее образование, "общество знаний", социология образования, университеты.

The article is dedicated to problems of sociological reflections on the tertiary education with regard to it radical transformations by the influence of the emerging "knowledge society" and globalization challenges. The following issues are in the focus of the paper: the need for special sociological study of the higher education institutional transformation, the new teaching paradigms, the issue of the universities' functioning in multicultural conditions; specific features of the university autonomy social structuring and academics freedoms; the social responsibility of the HEE and there interaction with political institutions.

Key words: high education, sociology of education, university

Становлення нової соціальної реальності, яка отримала робочу назву "суспільство знань", вимагає радикального концептуального перегляду соціологічного осмислення вищої освіти.

По-перше, принципово змінюється роль, вага та функції вищої освіти у сучасному світі. Накопичення та практичне використання науково-технічного знання стає визначальним фактором успішного економічного розвитку будь-якої країни, забезпечення її конкурентноздатності на світових ринках. Без розвинутої й сучасної вищої освіти неможливі розбудова наукоємних виробництв і, відповідно, участь країни в сучасному міжнародному розподілі праці. Але роль і значення вищої освіти цим не обмежуються. Вона перетворюється на визначальний чинник глобального цивілізаційного розвитку, чинник, який формує зміст і головні тренди останнього. Вища освіта детермінує соціально-економічні, соціально-політичні параметри та соціокультурну динаміку як окремих націй-держав, так і міжнародної світової спільноти. Не випадково проблемам вищої освіти останнім часом присвячуються фундаментальні доповіді найвпливовіших міжнародних організацій, таких, наприклад, як Світовий Банк, ЮНЕСКО та інші.

По-друге, в самій вищій школі стрімко розвиваються ринкові стосунки і механізми, виникає конкуренція між традиційними закладами вищої освіти і так званими "новими провайдерами". Останні функціонують в освітньому просторі, який не має фізичних, географічних, адміністративних, політичних і культурних кордонів, використовують принципово нові моделі організації і донесення знань, які базуються на інформаційно-комунікативних технологіях.

По-третє, стрімко виникають нові глобальні ринки висококваліфікованих кадрів, загострюється міжнародна конкуренція за залучення кваліфікованого персоналу, посилюється проблема "відтоку мозків".

Вища освіта потребує комплексних досліджень, виокремлення її інституціонального виміру, ціннісно-нормативних структур, національних традицій і підходів, багатомірних зв'язків із державою, політикою, громадянським суспільством, культурою та бізнесом.

У зв'язку з цим концептуалізація сучасної вищої освіти починає виходити далеко за межі її традиційного зведення до сукупності вищих навчальних закладів, існуючих у тій чи іншій країні, або, навіть, в європейському або світовому масштабі. Вища освіта все більше сприймається як складна соціокультурна система, яка разом з університетами та іншими вищими навчальними закладами містить у собі сталу сукупність законодавчих, нормативно-правових актів, правил і неписаних традицій, власну систему управління та регулювання, комплекс функцій, завдань і цілей, систему евалюації, своєрідний "освітній етос", норми і цінності, що утворюють притаманну кожній національній вищій школі власну "культуру освіти".

Сучасна вища освіта втратила характер елітного навчання і стала масовою. Спостерігається бурхливе зростання кількості університетів і студентів, яке почалося відразу після Другої світової війни і продовжується сьогодні. Вища освіта демонструє не тільки неабиякий екстенсивний розвиток (світовий ринок освітніх послуг оцінюється приблизно в 3 трлн. дол. щорічно), але й радикально трансформує зміст і форми свого функціонування. Все це потребує глибоко наукового осмислення, в тому числі за допомогою соціологічних підходів і методів.

Становлення соціології вищої освіти як спеціальної галузі соціологічного пізнання відбулося у 50-ті роки як реакція на нові масштаби і функції вищої освіти. Дещо пізніше розпочалося методологічне осмислення цієї галузі соціологічного пізнання, її предметного простору, завдань і перспектив.

Один із засновників соціології вищої освіти Б. Кларк на початку 70-х років визначив основні проблемні поля соціологічного вивчення вищої освіти. Це, перш за все, нерівність у доступі та отриманні вищої освіти, вплив навчального закладу (коледжу/університету) на студентів. Крім того соціологія вищої освіти зосереджувалася також на дослідженнях професійної діяльності викладачів і організаційно-управлінських проблем університетської життєдіяльності [1]. Саме на цих сферах функціонування вищої освіти фокусували увагу американські та західноєвропейські соціологи у другій половині XX сторіччя.

Радянська соціологія вищої освіти, яка почала формуватися у 60-ті роки була сфокусована спочатку на дослідженні духовного світу студентства, світогляду студентів, їхніх орієнтацій на цінності майбутньої професії, ставлення до громадської активності тощо [2, 3, 4]. Але радянська соціологія зверталася й до деяких інших проблемних напрямів, визначених класичним чотирьохкутником Б. Кларка, наприклад, до ролі вищої освіти у соціальній стратифікації [6].

Пострадянська вища школа зазнала глибоких змін і перетворень, опинилася у принципово інших соціоекономічних, соціокультурних і політичних контекстах. Це не могло не позначитися на проблемному полі соціології вищої освіти. Вища школа як соціальний інститут і університети як головні її елементи опинилися в умовах ринкової економіки, в ситуації гострого фінансового дефіциту і конкуренції за ресурси і студентів. Вона змушена була радикально переглядати принципи і механізми своєї діяльності, свої функції і завдання. Для українських соціологів актуалізувалися проблемні поля соціології вищої освіти, визначені Б. Кларком, які не мали значення за радянських часів. Соціологічному осмисленню та переосмисленню стали підлягати соціальні функції вищої освіти, її місце у духовному виробництві [5, 7, 12, 13], моделі та технології управління вищими навчальними закладами, організації їх роботи [8, 9, 11, 13, 14, 15], проблеми соціальної нерівності та стратифікації студентства [9], специфіка професорсько-викладацького середовища, адаптації викладачів до нових умов і принципів їх діяльності [10].

Проте соціологічний аналіз проблем вищої освіти потребує поширення також на низку принципово нових проблем, які створюються не тільки пострадянськими трансформаціями, але й загальноцивілізаційними зрушеннями, в яких вищій освіті належить надзвичайно важлива роль. Осмислення нової епістемологічної ситуації, в якій опинилася соціологія вищої освіти – актуальна тема сучасної соціологічної саморефлексії. Вже перші кроки у цьому напрямі дозволяють визначити декілька нових дослідницьких орієнтирів, навколо яких може розвиватися соціологія вищої освіти у найближчі роки і які впливатимуть на еволюцію її підходів і методів.

Соціологія вищої освіти повинна звернути увагу на інституційну трансформацію вищої освіти, яка визначається особливостями нових ринків праці. Вища освіта та вищі навчальні заклади, як її головні актори, змушені адаптуватися до нових тенденцій на ринках праці, які потребують постійного оновлення високоспеціалізованих професійних знань, нових форм їх трансляції та використання у навчанні. Якщо в індустріальну епоху професійна діяльність переважно здійснювалася як майже незмінне довготермінове виконання однотипних завдань, використання готових схем діяльності в стандартних ситуаціях, то нова економіка (а також інші сфери практичної діяльності людини) диктують необхідність постійної зміни соціально-професійних ролей, які ж до того відрізняються унікальністю і неповторністю і не мають готових рішень. Виникає фундаментальна

суспільна потреба у швидкому навчанні і перенавчанні кадрів протягом усього життя. І як кожна фундаментальна суспільна проблема, вона породжує відповідні інституційні форми свого задоволення. Інституційний ландшафт вищої освіти серйозно змінюється. Поруч із традиційними університетами виникають нові провайдери освітніх послуг, створюються відкриті університети, віртуальні університети, франчайзингові університети, корпоративні університети, навчальні структури, створені засобами масової інформації, виробники програмного забезпечення тощо. Важливе завдання соціології – вивчення особливостей, можливостей і перспектив нових, нетрадиційних провайдерів вищої освіти, аналіз їх конкурентних стосунків з університетами. В Україні цей сюжет охоплює соціологічний аналіз вищих навчальних закладів недержавної форми власності, які складають помітний сегмент ринку освітніх послуг. Крім того, українська вища освіта переживає неоднозначний процес "університетизації", коли всі без винятку вищі навчальні заклади прагнуть набути статус університетів і набувають його, перетворюючись у кращому випадку на "недоуніверситети". Також розвивається процес "гуманізації" технічних, профільних університетів, які посилено пропонують навчальні програми соціально-гуманітарного, економічного і т.п. спрямувань. Інституціональна структура української вищої освіти швидко змінюється і набуває рис, які потребують спеціального соціологічного осмислення.

Проблеми сучасної вищої освіти необхідно аналізувати не тільки у контексті інституційних трансформації, але й у зв'язку з новою когнітивною ситуацією, яка виникає у "суспільстві знань". Коли йдеться про "суспільство знань", недостатньо оперувати абстрактним поняттям знання, необхідно деталізувати, яким саме знанням має оперувати вища школа в нових умовах, якого знання чекає від неї суспільство, яким знанням мають бути озброєні спеціалісти з вищою освітою. Вже попередній аналіз показує, що сучасна вища школа повинна працювати принаймні у трьох основних прагматиках знання.

Перша – традиційна університетська прагматика просвітницького знання, знання про глибинні закономірності зовнішнього і внутрішнього світу людини, знання, яке наповнено гуманітарними цінностями і дозволяє спеціалісту не просто володіти фаховими вміннями, але й при цьому розуміти своє широке соціальне і культурне оточення, бути здатним до громадянської, просвітницької і культурної діяльності.

Але "суспільство знань" стрімко породжує необхідність оперативного надання утилітарного знання, обслуговування короткотермінових спеціалізованих потреб мінливих ринків праці. Це змушує вищу школу опановувати достатньо нову і незвичну для неї – утилітарну прагматику знання, яка породжує відповідний навчальний дискурс, зміст, форми, методи навчання, відповідну інституціональну структуру та інфраструктуру, відповідну культуру передачі та засвоєння знання тощо. Саме на цю прагматику орієнтовані нетрадиційні провайдери вищої освіти, про які йшлося вище. Вона забезпечує підготовку працівника для конкретних соціально-професійних ролей, ментальність яких обмежена поточною професійною діяльністю.

Перед традиційними університетами постає складна дилема: як оперативно і гнучко задовольняти мінливий і динамічний ринок праці, випускати професіоналів у конкретних галузях виробничих та інших практик (у такому випадку вони ризикують втратити класичні університетські ознаки), і як в той же час працювати на довготерміновий особистісний розвиток студентів, підготовку їх до життя у мінливих, нестійких, невизначених ситуаціях постіндустріальної економіки і постмодерної культури. Тому університети починають серйозно посилювати практичний компонент навчальних програм, засвоювати форми і методи прискореної підготовки, поширювати свою навчальну активність на дорослих, брати участь в різноманітних програмах lifelong learning. Проте, є серйозні сумніви, що традиційний університет може успішно конкурувати з новими провайдерами освіти у забезпеченні короткотермінових потреб ринку праці. Ринок праці змінюється набагато швидше, ніж університети перебудовують навчальний процес. Крім того, університети перебувають на більшому віддаленні від реальної практики виробництва та інших сфер суспільного життя. Нові провайдери освіти мають набагато більші можливості оперативного маневрування термінами навчання і навчальними програмами, вони інтегровані в реальні професійні практики, мають можливість здійснювати навчання безпосередньо на робочих місцях, на найсучаснішому обладнанні і т.д. Соціологічне осмислення вищої освіти має зосередитися також і на цій проблемі, разом з вищими навчальними закладами шукати ефективні моделі опанування утилітарною прагматикою знання у навчальному процесі.

І, нарешті, "суспільство знань" надзвичайно сильно актуалізує дослідницьку прагматику знання. Лише ті країни виживатимуть у жорсткій конкуренції на глобальних ринках, які вироблятимуть більші обсяги наукового знання, знання, яке конвертується у нові високі технології, на яке спирається шостий технологічний уклад¹. І більш конкурентноздатними будуть ті країни, вища школа яких випускатиме достатню кількість фахівців, здатних

¹ Шостий технологічний уклад світової економіки розпочався у середині 90-х років і спиратиметься на біотехнології, нанотехнології, фотоніку, оптоелектроніку, аерокосмічну промисловість, нетрадиційні джерела енергії тощо [18].

оперувати науковим знанням, здатних його виробляти і креативно застосовувати. Якщо наукове знання – перша передумова конкурентоспроможності країни, то країна потребує достатньої кількості продуктивних науковців. Є два джерела поповнення корпусу науковців: запрошення із інших країн і підготовка у вищій школі.

Мабуть, найважливіша і найвідповідальніша функція вищої школи в країнах, які претендують на гідне місце у "суспільстві знань" - підготовка кадрів для наукових досліджень.^{1*} Далеко не всі вищі навчальні заклади спроможні вирішувати це завдання. Це здатні робити тільки ті університети, які мають серйозні наукові школи, ведуть наукові дослідження на світовому рівні. Тому побоювання щодо швидкої та неминучої загибелі університетів є, на наш погляд, необґрунтованими. Людство ще не винайшло кращої інституції для підготовки науковців, ніж класичний університет. Вони мають принципову перевагу, яка забезпечує ексклюзивну можливість реалізації креативної моделі навчання. Такі університети, крім навчання ведуть дослідження, а університетські професори є не тільки викладачами, але й науковцями, які здійснюють творчий науковий пошук відповідно майже до всіх критеріїв креативної поведінки – діяльність в унікальних когнітивних і практичних ситуаціях, відсутність готових рішень і методик, відхилення від епістемологічних норм, цінність "божевільних ідей" тощо. Такого інституціоналізованого досвіду систематичної креативної поведінки не мають нові провайдери навчання і взагалі навчальні заклади, які не займаються наукою. "Суспільство знань", таким чином, не просто повертає нас до гумбольдтської ідеї поєднання наукових досліджень і викладання, але змушує йти далі – будувати навчальний процес за канонами наукового дослідження.

Для успішного виконання цієї місії університетам необхідно провести ретельний критичний аудит своїх навчальних практик, чітко і відверто визначити принципів (конструктивні недоліки) і намітити шляхи і напрямки трансформування навчального процесу відповідно до нових проблем, обставин і можливостей. Стратегічний напрям перебудови традиційної університетської парадигми - це відпрацювання викладацьких моделей, які навчають студентів самостійно здобувати необхідні знання, розвивають їх вищі креативні якості та здібності. Зрозуміло, що це потребує пильної уваги соціологів і пошуку відповідних методик дослідження цих складних процесів. Важливим викликом для університетів, навчальний процес яких традиційно був орієнтований на локальні та національні проблеми, стає необхідність враховувати особливості та тенденції глобального простору майбутньої професійної та соціальної активності випускників. Інтернаціоналізація студентської аудиторії та викладацького складу потребує розв'язання низки проблем, які не можуть не цікавити соціологію вищої освіти. Це інтернаціоналізація навчальних програм, наповнення їх міжнародними дисциплінами, введення програм, які охоплюють специфіку не тільки країни навчання, але й інших країн і регіонів, проблематику глобального розвитку, програм, розрахованих на іноземних студентів тощо. В той же час університети працюють не тільки на потреби виробництва і ринків праці. Їх важливою місією було й залишається забезпечення національно-культурної ідентифікації, розробка, збереження й індоктринація національно-культурних кодів. Виникає питання – як бути з функцією національно-культурної ідентифікації, коли університети перетворюються на елементи глобального (інтернаціоналізованого) освітнього простору? Як вводити студентів у сучасний глобальний і мультикультуральний світ і, водночас, допомагати їм зберігати та розвивати власну національно-культурну ідентичність? Очевидно, що цей аспект функціонування вищої школи також потребує глибоких спеціальних соціологічних досліджень.

На відміну від ранніх університетів, сучасні університети й інші вищі навчальні заклади є високо бюрократизованими інституціями, в яких зміст і форми навчання детерміновані традиціями, нормами, потенціалом і уподобаннями викладацького складу. Масовізація та комерціалізація вищої освіти спонукають до перегляду цієї моделі і сприйняття студентів як споживачів на ринку освітніх послуг.

Але проблема є набагато глибшою. Справа у тому, що нова студентська аудиторія має усвідомлені різноманітні освітні потреби і інтереси, своє розуміння перспектив працевлаштування і вимагає задоволення цих потреб і інтересів. Університети змушені шукати можливості адаптування навчальних програм до потреб і побажань студентів, шукати збалансовані компроміси між запитами студентів і навчальними ресурсами університету. Соціологам необхідно досліджувати нові моделі взаємодії викладачів і студентів, можливі шляхи її

¹ Згідно з Лісабонською стратегією, яка шляхом створення європейського дослідницького простору прагне перетворити Європейський Союз на знаннєву спільноту з економікою знань, у країнах ЄС планується довести витрати на дослідження та розробки до 3% ВВП, підготувати 700 тисяч дослідників. Звичайно, виконання цього завдання адресується в першу чергу вищим навчальним закладам, у яких частка фінансування на дослідницько-інноваційну діяльність зазвичай становить 25-30 % від загальних коштів на їх утримання. На жаль, в Україні на науку та науково-технічну діяльність спрямовуються кошти в обсязі менше 1 % ВВП. Половина вітчизняних вищих навчальних закладів III і IY рівнів акредитації не проводять серйозних наукових досліджень [19].

організації на засадах їх демократичного спілкування, перетворення студентів на так званих "академічних громадян", які мають чітко окреслений широкий обсяг реальних академічних прав і свобод, можливості реальної участі у визначенні форм, змісту і методів навчання, мають голос в обговоренні проблем викладання. Ця проблема досить гостро стоїть перед українською вищою освітою, яка досить обережно ставиться до поширення і посилення студентського самоврядування.

Сучасна вища освіта має ще одну нагальну проблему – необхідність радикальної зміни функцій викладача. Наш час ознаменований стрімким поширенням інформаційно-комп'ютерних технологій, які суттєво змінюють традиційні ролі та функції викладачів. Замість того, щоб надавати студентам інформацію у готовому вигляді, викладач мусить вчити самостійно здобувати цю інформацію, вільно орієнтуватися в інформаційних потоках. Вища освіта відмовляється від традиційної „трансмисійної” моделі навчання, від заповнення свідомості студентів готовими професійними знаннями, які, однак, не є універсальними, не підходять до конкретних ситуацій постіндустріальної практики і не встигають за її змінами і трансформаціями. Генерації викладачів формувалися саме у цій педагогічній парадигмі, і всі заклики відійти від неї протягом тривалого часу вперто ігноруються. Академічне товариство не знає, як використовувати нові (ІКТ) засоби для чогось іншого, ніж для того, що навчальні технології завжди робили - для передачі готового академічного знання студентам. Завдання соціології вищої освіти - вивчати цю ситуацію, визначати наявні складнощі і перепони, з якими стикаються викладачі під час опанування нових функціональних обов'язків і нових викладацьких технологій.

Безумовно, соціологія не може проходити повз проблематику університетської автономії, академічних прав і свобод. Університети завжди прагнули автономії від держави, церкви і політиків. Але у наш час виникає ще один її вимір. Становлення "економіки, що ґрунтується на знаннях" призвело до того, що бізнес, приватний сектор стає активним замовником і споживачем наукових розробок, та відповідних кадрів, наполягає на необхідних йому наукових і навчальних програмах, все більше претендує на участь в управлінні університетським життям. Все це спонукає університети до пошуку і відпрацювання нових форматів своєї діяльності і змушує розглядати автономію не тільки як важливий культурний символ університетської ідентичності, але й як інструмент практичного вирішення різноманітних завдань адаптації до нових реалій і подальшого розвитку.

Університетська автономія не є об'єктивно заданим, готовим універсальним форматом, який треба лише очистити від нашарувань, неточностей, максимально прояснити його смисл, параметри і вимоги та закріпити все це законодавчо. Справа набагато складніше, бо у кожному конкретному випадку, в ту чи іншу епоху, на тій чи іншій території характер і рівень, повнота університетської автономії завжди є результат боротьби, змагання університетів і влади, підсумок переговорів політиків і інтелектуалів, державних структур і академічних кіл, результат публічного дискурсу, що втілюється у відповідному соціальному конструкті, в особливій ментальній схемі, за допомогою якої люди сприймають соціальні реалії і будують свою поведінку.

Спостереження і деякі емпіричні дані свідчать про те, що в українському суспільстві (в тому числі й в університетських колах) працює декілька спрощених і збіднених соціальних конструктів університетської автономії, які побудовані або на презумпції моральної та інтелектуальної непогрішимості університетів, або, навпаки, на презумпції їх корумпованості та безвідповідальності.

Однак, якщо помістити проблему соціального конструювання університетської автономії у поле соціологічної рефлексії, то відразу виявляється обмеженість таких тлумачень і стає очевидним, що ця проблема кореспондує зі специфікою всіх внутрішніх і зовнішніх контекстів вищої освіти, всього її соціокультурного поля. Соціальне конструювання університетської автономії відповідно до реалій "суспільства знання" тягне за собою перегляд практично всіх основних параметрів університетської діяльності. Перерахуємо деякі з необхідних змін: встановлення принципово іншого балансу свободи і відповідальності університетів; радикальне посилення внутрішньої університетської демократії, запровадження дійового контролю над керівництвом з боку колегіальних органів університетського самоврядування; набуття принципово іншої ваги і значення студентським самоврядуванням, суттєва активізація діяльності асоціацій університетів, наукових товариств, спілок тощо заради реального захисту інтересів університетів, лобювання цих інтересів в органах законодавчої та виконавчої влади.

Але це ще не все. Впровадження університетської автономії неможливе без докорінної зміни цінностей, норм, рольових очікувань професорів, науковців і студентів, без глибоких зрушень у культурному коді університетських корпорацій. Соціологічні дослідження мають вивчати реальні уявлення університетських спільнот про університетську автономію, їх готовність до активних змагань за неї. Необхідно досліджувати позиції та настанови університетського менеджменту, який досить неоднозначно сприймає загрози та ризики автономізації.

С ще один важливий вимір соціологічного осмислення вищої школи в сучасних умовах. Вона є помітним елементом політичних процесів, виконує низку важливих політичних функцій – від рівня локальних громад до геополітичного рівня включно. Університети були й залишаються важливими агентами політичної соціалізації

молоді, хоча зміст її змінюється відповідно до нових соціально-політичних і соціально-культурних реалій. Саме університети продукували передові демократичні цінності, саме вони стверджували секулярну і громадянську політичну культуру. Безумовно, застереження М. Вебера щодо неприпустимості використання авторитету і статусу професорів для пропаганди своїх ціннісних позицій і політичних уподобань в університетській аудиторії не підлягає сумніву. Проте університет виконує функцію формування громадянської і політичної компетенції студентів, поєднання знання і громадянської свідомості. І ця функція актуалізується й ускладнюється із розвитком глобального і мультикультурального світу. І, нарешті, університети здатні виконувати і виконують важливу функцію інтелектуальної експертизи політичних рішень і проєктів, впливу на політичні еліти, формування порядку денного політичного життя. Соціологія вищої освіти має, таким чином, зосередитися і на політичних функціях вищої освіти, на складних і неоднозначних стосунках між університетами і владою, університетами і політиками, усвідомити дослідницькі завдання, які полягають у цій площині.

Висновки. Сучасна вища освіта як базова соціокультурна інституція "суспільства знань" потребує глибокої соціологічної рефлексії, соціологічного вивчення її інституціональної і функціональної трансформації, без чого важко створювати ефективні моделі функціонування вищих навчальних закладів у сучасному світі.

Література:

1. Burton R. Clark. Development of the Sociology of Higher Education / Burton R. Clark // Sociology of Education, 1973, vol. 46 (winter). – Pp. 2-14.
2. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность. Социологический аспект / Якуба Е. А. и др. – К. : Вища школа, 1988. – 273 с.
3. Лисовский В. Т. Советское студенчество: социологические исследования / В. Т. Лисовский. – М. : Высшая школа, 1990. – 302 с.
4. Иконникова С. Н. Молодежь о себе, о своих сверстниках. (Социологическое исследование) / С. Н. Иконникова, В. Т. Лисовский. – Л. : Лениздат, 1969. – 132 с.
5. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская – Х.: Изд-во ХНУ имени В.Н. Каразина, 2006. – 576с.
6. Высшая школа как фактор изменения социальной структуры развитого социалистического общества / Отв. ред. М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. М.: Наука, 1978. – 272 с.
7. Астахова Е. В. Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях / Е. В. Астахова; Харьковский гуманитарный ин-т "Народная украинская академия". – Х.: Изд-во ХГИ "НУА", 1999. – 74 с.
8. Герасіна Л. М. Сучасна вища школа в умовах реформації освіти / Л. М. Герасіна. – Х., 1993. – 152 с.
9. Чернецкий Ю. А. Высшее образование в рыночной экономике / Ю. А. Чернецкий. – М.: Высшая школа, 1991. – 250 с.
10. Высшая школа Украины: современное состояние, тенденции изменений (по итогам исследований 1989-1993 гг.) / Арбенина В. Л., Кизилов А. И, Навроцкий А. И., Николаевская А. М., Сокурская Л. Г., Чернецкий Ю. А., Якуба Е. А. // Социологический анализ социальных проблем современного украинского общества. – Х., 1994. – С. 135-149.
11. Непрерывное образование в контексте образовательных реформ в Украине / [В. И. Астахова, Е. Г. Михайлева, Е. В. Астахова и др.]; под общ. ред. В. И. Астаховой ; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во ХГИ "НУА", 2006. – 299 с.
12. Фініков Т. В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков – К.: Таксон, 2002. – 176 с.
13. Управління університетом: проблеми та шляхи їх вирішення. Матеріали міжнародного семінару 23-24 листопада 2001 року м. Львів. – Дрогобич: Коло, 2002. – 216 с.
14. Скідін О. Л. Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій / О. Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 292 с.
15. Навроцкий А. И. Высшая школа: теория и практика модернизации / А. И. Навроцкий. – Х.: Изд-во ХНУ имени В.Н. Каразина, 2007. – 194 с.
16. Куценко О. Д. Общество неравных. Класовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / О. Д. Куценко. Харьков: Изд-во ХНУ имени В.Н. Каразина, 2000. – 316 с.
17. Астахова Е. В. Кадровый корпус высшей школы: метаморфозы развития / Е. В. Астахова; Народная украинская академия. Кафедра истории Украины. – Х. : Изд-во ХГИ "НУА", 2006. – 186 с.
18. Стратегические вызовы XXI века обществу и экономике Украины. Под ред. В. Гееца, В. Семиноженко, Б. Кваснюка. Т.1, К. 2007.- 316 с.
19. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. редакцією В. М. Гейця / та ін. / - К.: НВЦ НБУВ, 2009.- 687 с.

© В.С. Бакиров, 2009